

Реалізація базових навчальних технологій під час опрацювання художніх текстів на уроках літературного читання

Валентина Мартиненко, провідний науковий
співробітник відділу початкової освіти
Інституту педагогіки НАПН України

У галузі викладання предметів гуманітарного циклу проблема моделювання уроків досліджена недостатньо, зокрема, питання про структурні аспекти уроку літератури залишаються відкритими.

Літературний твір являє собою складне ціле, в якому всі його компоненти (ідейно-тематична основа, композиція, сюжет, зображувально-виражальні засоби) взаємодіють між собою. У творі художній образ подається не статично, а у розвитку. З огляду на це, більшість дослідників у роботі над твором виділяють такі послідовні узагальнені етапи: первинний синтез, аналіз, вторинний синтез. Кожний з них має відповідне змістове наповнення, свою мету і завдання.

Наприклад, основними завданнями *на етапі первинного синтезу* є ознайомлення учнів з конкретним змістом твору, його сюжетною лінією на основі цілісного сприймання тексту; встановлення вчителем емоційного впливу на учнів змісту прочитаного (прослуханого).

На етапі аналізу встановлюються причиново-наслідкові зв'язки в розвитку сюжету, мотиви вчинків персонажів, проводиться композиційний аналіз, робота із сприймання засобів художньої виразності відповідно до їх функцій у твору і т. ін.

На етапі вторинного синтезу домінує робота з узагальнення основних рис головних і другорядних персонажів, оцінка їх вчинків, визначається емоційно-оцінне ставлення учня до змісту твору, його героїв.

Вказані узагальнені етапи роботи над текстом твору, провідні завдання на кожному з них дають підстави для застосування під час аналізу різножанрових текстів таких базових технологій, які враховують закономірності процесу сприймання й повноцінного осмислення учнями змісту літературного твору,

сприяють реалізації суб'єкт - суб'єктної взаємодії на уроках літературного читання. Це технологія поетапного опрацювання змісту твору та технологія діалогової взаємодії учня з текстом твору, його автором, героями. Вони передбачають виділення у структурі уроку літературного читання таких послідовних макроблоків: підготовку учнів до сприймання тексту → організацію первинного сприймання учнями змісту → перевірку первинного безпосереднього сприймання → проведення поглибленого смислового й структурного аналізу тексту → рефлексивний аналіз змісту прочитаного

Така організація аналізу змісту тексту розглядається нами як базова, проте вона не може трактуватися як повний аналог всіх структурних компонентів уроку, оскільки, крім зазначених вище етапів, кожний урок має і такі обов'язкові компоненти, як постановка мети і завдань, перевірку домашнього завдання і т. ін. Крім того, у системі уроків з вивчення, наприклад, творів одного жанру: казок, оповідань та ін. варто бачити місце кожного уроку у цілісній системі. Тоді те чи інше заняття вибудовуватиметься за своєю структурною логікою.

Водночас логіка (поетапне) опрацювання на уроці *нового* літературного твору є спільною для всіх видів текстів. Змістове наповнення кожного етапу роботи над твором (провідні методи, прийоми організації, види роботи) визначається його різновидом (художній чи науково-пізнавальний), жанровою специфікою, провідною метою уроку у взаємозв'язку з кінцевими результатами.

У змісті літературного матеріалу для молодших школярів найбільший масив складають художні твори, які різняться за родо-жанровими ознаками (епічні, ліричні, драматичні). Коротко зупинимося на окремих їх формальних родових і жанрових ознаках. Врахування жанрових особливостей під час роботи є обов'язковою умовою, оскільки особливості кожного жанру зумовлюють вибір учителем провідних методів і прийомів їх опрацювання.

Епічні твори - твори розповідні. У підручниках з літературного читання цей рід літератури здебільшого представлений прозовими творами - художніми оповіданнями, казками – літературними й народними, легендами,

уривками з повістей, а також віршованими розповідними - казками, байками, епічними віршами і т. ін..

Сюжет є основою епічного твору, він його цементує. Зображення у розвитку, певній послідовності подій, персонажів, їхніх характерів, вчинків, мотивів поведінки, взаємостосунків визначає шлях аналізу твору. Однією з основних особливостей епічних творів є присутність у них оповідача, який розповідає про події. Найчастіше розповідь ведеться від третьої особи, тобто зміст розкривається у формі авторської розповіді про людей, тварин, їхню взаємодію з навколишнім світом, міжособистісні взаємини і т. ін.. Важливе завдання педагога під час опрацювання епічних творів – сприяти усвідомленню учнями авторського ставлення до описаних подій, до героїв, їхніх вчинків, виробленню власної позиції до того, що відбувається.

Під час опрацювання епічних творів у шкільній практиці особливе місце займає композиційний аналіз, який охоплює твір цілісно. Він включає такі основні категорії: жанр, сюжет (елементи сюжетної схеми); структура, система персонажів, портрет, опис; точка зору (автор, оповідач); час, місце дії. Зауважимо, що цими поняттями учні не оперують під час навчання, вони засвоюються дітьми практично. Це дає змогу дитині накопичити початковий читацький та емоційно-пізнавальний досвід. Водночас учитель враховує всі закономірності сприймання й освоєння художнього твору учнями, застосовує у взаємозв'язку різні види роботи аналітичного і синтетичного характеру, які забезпечують повноцінне усвідомлення учнями змісту твору: час і місце дії; послідовність подій у творі; характеристика головних і другорядних персонажів, способи їх зображення: портрет, вчинок, поведінка, мова і т. ін;

пейзаж, інтер'єр; аналіз засобів художньої виразності; робота з визначення теми та основної думки твору; складання плану; різні види переказу; аналіз ілюстрацій; графічне і словесне малювання; виразне читання учнями тексту чи його фрагментів; інсценізація, драматизація та ін.

Розглянемо детальніше особливості моделювання уроків літературного читання під час опрацювання окремих жанрів *епічних художніх творів*.

У змісті навчального матеріалу для учнів 2-4 класів значну питому вагу займають *казки (про тварин, героїко-фантастичні, соціально-побутові)*.

Результати спеціальних досліджень (С.П. Анікін, В.Я. Пропп, Б.М.Путілов, Н.В.Асаф'єва та ін.) показують, що молодші школярі всіх вікових груп здатні досить повно зрозуміти зміст цих творів , якщо вони не мають високого ступеня узагальнення змісту, ліричних відступів, які мають місце, наприклад, у казках Г.Х.Андерсена.

Методика аналізу казок визначається їх жанровою специфікою. Завдання учителя під час опрацювання казки – допомогти учням усвідомити формальні ознаки цього жанру.

Насамперед важливо, щоб діти усвідомили ті основні ознаки, які вирізняють їх з-поміж інших епічних (наприклад, оповідання). Це наявність вимислу, фантазії і особливості композиції: зачин, повтори, кінцівка.

У загальному масиві фольклорних казок виокремлюються такі види: казки про тварин, героїко-фантастичні, соціально-побутові.

Казки про тварин, будова і стилістичні особливості яких ґрунтуються на повторі схожих епізодів, традиційних зачинах і кінцівках, поступовому нанизуванні персонажів та подібних ситуацій, зазвичай не викликають у дітей труднощів під час сприймання. Проста форма розповіді про одну подію, емоційне насичення матеріалу сприяють цілісності і неперервності сприймання. І хоча у них має місце як конкретний, так і переносний план значень, все ж перенос із світу тварин у світ людських взаємин є легшою і більш звичною для дітей операцією, ніж перенос, об'єктом якого є абстрактне значення.

Герої казок про тварин зазвичай наділені такими якостями, які є близькими і зрозумілими дітям. Занурюючись у світ фантазії, дітям неважко усвідомити, *що* у змісті таких творів буває у реальному житті, а *що* - не буває (наприклад, тварини розмовляють, діють, як люди).

Героїко-фантастичні казки вирізняє особливий характер вимислу (чарівне перетворення героїв, явищ, предметів, їх чудодійна сила; надзвичайна сила персонажів, їх дивовижне перенесення з однієї реальності в іншу тощо).

На відміну від казок про тварин, ці твори більші за обсягом, складніші за будовою, мають потужний фантастичний елемент.

Методика аналізу казок істотно не відрізняється від аналізу реалістичних оповідань. Водночас під час аналізу казок важливо, щоб учні усвідомили фантастичну природу цих творів: йдеться про події, героїв (наприклад, Баба-Яга, Кошій Безсмертний), яких не буває у реальному житті; а також алегорію. Під час композиційного аналізу казки вчитель звертає увагу учнів на головних персонажах у казках (про тварин, героїко-фантастичних соціально-побутових).

Байка – одна з форм епічних творів. Це невеликий за обсягом, здебільшого віршований розповідний повчально-гумористичний твір. Має певну схожість з казкою (головні персонажі – тварини, рослини – наділені людськими якостями). Головне у байці – висміювання недоліків людей. Аналіз класичної байки показує, що представлена у ній в алегоричній формі картина людського життя відображає особливе співвідношення добра і зла, притаманне лише цьому жанру художньої літератури. На відміну від казкового світу, який традиційно розглядають як світ боротьби добра із злом і перемоги добра, світ класичної байки умовно можна назвати світом зла. У ній відсутні істинно позитивні персонажі, оскільки вони, навіть будучи по-своєму симпатичними, привабливими, є носіями негативних, руйнівних якостей, почасти для них самих. (наприклад, герої у байках «Лебідь, Щука і Рак», «Коник-Стрибунець», «Зозуля і Півень» Леоніда Глібова, «Котова наука» Олени Пчілки та ін.). У змісті цих творів антагоністичні у відношенні один до одного персонажі (тварини, рослини, люди) або діють за законами зла, неправди, нещирості або приймають ці закони, оскільки не повстають проти них. Демонстрація всього негативного, що домінує у байках, при адекватному його сприйманні, викликає у читача відторгнення цього світу, небажання жити за його законами і бути схожими на цих персонажів.

Структурно байка складається з двох частин: це сюжет і мораль (повчальний висновок). З висновку читачі дізнаються, що схвалюється, а що засуджується в байці. Водночас алегорія і мораль, якщо вони подані у творі з досить високим ступенем узагальнення смислу, впливають на повноту

сприймання учнями основної думки байки. Крім того, дітям в силу їхніх вікових особливостей, життєвого досвіду дуже часто буває складно зрозуміти і назвати якості героїв, які висміюються в байці (наприклад, лицемірство, нещирість, легковажність і т. ін.).

Як засвідчує шкільна практика, ці твори є одними з найскладніших для розуміння дітьми і відповідного їх методичного аналізу для вчителів.

Отже, методика роботи над байкою зумовлена специфікою її жанру: врахування й розкриття провідних ознак – моралі(висновку) та алегорії, а також двочастинної побудови.

На думку більшості методистів, роботу над твором доцільно проводити у такій послідовності: розпочинати з розкриття конкретного змісту, потім проводити аналіз алегорії (кого мав на увазі автор, висміюючи недоліки, негативні якості головних персонажів?), основної думки байки, і наприкінці – розглядати мораль.

Зауважимо, що під час аналізу того чи іншого твору застосовуються ті методи і прийоми, підлягають ті елементи твору для детального його розгляду, які допоможуть учням усвідомити його основний смисл, авторську ідею.

Отже, сучасний урок літературного читання, з одного боку, має обов'язкові компоненти, оскільки будується на відповідному навчальному матеріалі, втілює конкретний замисел учителя, враховує індивідуально-психологічні особливості учнів, з іншого – йому притаманні гнучкість і рухомість структурних елементів, тому що він пронизаний імпровізацією вчителя, який реагує на читацькі враження дітей, на їхні висловлювання і запропоновані версії прочитаного тексту.

Зміст і структура уроків літературного читання не мають жорсткої регламентації; вони передбачають спільну творчість вчителя й учнів, вільне обговорення змісту прочитаного.

Жанрово-родова специфіка літературних текстів зумовлює вибір і застосування провідних методів і прийомів, провідних читацьких стратегій їх опрацювання.

Урок літературного читання являє собою особливий діалогічний простір, який об'єднує автора, художній текст, читача, вчителя і вимагає в першу чергу суб'єкт- суб'єктних відносин між учасниками комунікації; не меншу вагу на уроках мають і об'єкт - суб'єктні відносини, наприклад, на етапі контролю знань учнів. Врахування комунікативних основ під час моделювання уроків літературного читання дає змогу організувати на уроці спілкування, а не лише передачу знань.

Анотація. Розглядаються базові навчальні технології опрацювання художніх текстів на уроках літературного читання: технологія поетапного опрацювання змісту твору; технологія діалогової взаємодії учня з текстом, його автором.

Розкрито окремі аспекти опрацювання епічних творів: жанр казки, а також байки.

Ключові слова: урок літературного читання, поетапне опрацювання змісту твору, діалогова взаємодія учня з текстом, епічний твір.